

מבוא

ראשיתו של קובץ זה בכינוס חוקרים שהתקיים בנובמבר 2002 במכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות בשדה בוקר, שכותרתו: מסביב לנקודה – הגותם ונוכחותם של מ"י ברדיצ'בסקי, י"ח ברנר וא"ד גורדון. אחדות מן ההרצאות שהושמעו בכינוס עובדו למאמרים הנכללים כאן, ואליהם צורפו מאמרים חדשים שנכתבו במיוחד בשביל כרך זה. עריכת הכינוס נועדה לציין מלאות שמונים שנה לפטירתם של שלושת האישים, שהלכו לעולמם בזה אחר זה בתוך פחות משנה: ברנר נרצח במאי 1921, ברדיצ'בסקי נפטר בפתאומיות בנובמבר 1921 וגורדון גווע במחלתו בפברואר 1922. מדובר, אמנם, בזימון אירועים מקרי; אולם דומה כי ההסתלקות המשולשת הזאת, ועומק החלל שפערה בבת אחת בעולמם של אנשי העלייה השנייה והעלייה השלישית, העצימו את התחושה שקשרים מהותיים מחברים בין ברנר, ברדיצ'בסקי וגורדון. ואכן, אחת ממטרותיו של הקובץ היא מתן ביסוס מחקרי לתחושה זו, מבלי לטשטש את ייחודו האישי של כל אחד מן השלושה.

בכל הנוגע למסכת הקשרים האישיים בין השלושה, הרי הציר המרכזי הוא יוסף חיים ברנר, שיחסים דו-צדדיים מורכבים נטוו בינו לבין גורדון מזה ובינו לבין ברדיצ'בסקי מזה. ברנר הנציח, כידוע, את יחסי הקרבה והמחלוקת בינו לבין גורדון ברומן 'מכאן ומכאן' (1911), בדמות העימות הידידותי בין הגיבור המיואש, 'אובד עצות', לבין דמותו המוארת של אריה לפידות הזקן, שעוצב בצלמו של גורדון. ואילו פרשת יחסיו של ברנר עם ברדיצ'בסקי – יחסים שבין תלמיד לבין רבו הספרותי הקרוב לנפשו – משתקפת באופן מרגש לא פחות בקובץ חליפת האיגרות ביניהם (1962), הניתן להיקרא גם כיצירת ספרות דרמטית שסופה טרגי. לעומת זאת בין ברדיצ'בסקי לגורדון לא נוצר מעולם קשר אישי כלשהו, וספק אם ברדיצ'בסקי ידע על עצם קיומו של גורדון, אולם גורדון דווקא הכיר היטב את כתבי ברדיצ'בסקי ('כמדומה לי כי קראתי את כל מה שכתב', העיד במכתב לברנר ב־1910), החשיב אותו ובד בבד חלק עליו בחריפות ('אני הייתי ממתנגדיו היותר קיצוניים של ברדיטשבסקי והנני גם עתה מתנגדו', הוסיף באותו מכתב).

מעבר למארג הקשרים האישיים מסתמנים צירים ומערכים שונים של קרבה וריחוק, הזדהות ומחלוקת, דומות ושוני, בין עמדותיהם ודעותיהם ודרכי התבטאותם של שלושת האישים: ברדיצ'בסקי וברנר הסופרים הפרוואיקונים מול גורדון איש ההגות; גורדון הפועל המובהק מול ברדיצ'בסקי וברנר שידם אחזה רק בעט; גורדון וברנר שעלו ארצה מול ברדיצ'בסקי שבחר להישאר בגלות; גורדון וברדיצ'בסקי בעלי תורת החזרה אל הטבע מול

ברנר הספקן כלפי החוויה החלוצית החקלאית; גורדון איש המסורת והאמונה מול ברדיצ'בסקי המתלבט בין העולמות וברנר החילוני עד לשד עצמותיו; גורדון האופטימיסט מול ברדיצ'בסקי וברנר בעלי הספקות והקרעים; ברדיצ'בסקי הניטשיאני המובהק, כביכול, מול גורדון וברנר שפיתחו יחס חשדני מסויג מעיקרו כלפי הסמאות הניטשיאניות האופנתיות.

אולם מעבר למתחים ולמחלוקות כאלה ואחרים ועל אף מורכבותו הייחודית של כל אחד משלושת האישים, דומה כי ממרחק השנים מתבלטים בעיקר קווי השיתוף ביניהם, קווים הנובעים מן התפקיד הרוחני המכריע שמילאו בשביל בני זמנם בצומת הדרכים ההיסטורי שעמדו בו בין מסורת למודרניות ובין גלות לגאולה. אמנם, כל אחד מהם הצייע נוסחת גאולה ציונית משלו. גורדון דיבר על גאולה מעשית באמצעות התקדשות לעבודת האדמה. ברדיצ'בסקי הטיפף לגאולתם הנפשית של יחידים אוטונומיים שתקדם לגאולה הארצית. ברנר, מתוך השקפתו האקזיסטנציאליסטית העמוקה, דיבר על חיוב החיים – ובתוכו גם חיוב הציונות – הצומח מתוך שלילתם העקרונית. עם זאת, בשביל נמעניהם היו אלה נוסחאות משלימות ולא סותרות. מבין אנשי העלייה השנייה ניתן להזכיר בראש ובראשונה את ברל כצנלסון, מי שינק משלושת האישים גם יחד – מברדיצ'בסקי, שהיה נערץ עליו מנעוריו, ומגורדון וברנר, עמם פיתח קשרים אישיים עמוקים אחרי עלייתו ארצה. מבין אנשי העלייה השלישית ניתן להזכיר, למשל, את המשורר יצחק לנדון, שהעלה בפואמה 'מסדה' את דמויותיהם של א"ד גורדון ('אבטליון הזקן') וברנר ('המתפלש'), יחד עם יוסף טרומפלדור ('הפלאי'), כשלוש איקונות מקודשות לדור החלוצים, וכתב רשימות רבות – רגש על ברדיצ'בסקי, שראה בו דמות אב.

משהו מן הנוכחות המתמשכת של גורדון, ברדיצ'בסקי וברנר, שלושתם יחד וכל אחד לחוד, בתרבות העברית בזמנם ובזמננו, משתקף בארבעה עשר המחקרים שכונסו כאן ובשלושה פרקי המקורות המצורפים להם.

* * *

לפרסומו של הכרך הזה היו שותפים רבים. תרגומו של גורדון ל'מה היא האמנות?' מאת ל"ב טולסטוי מתפרסם כאן לראשונה. הדבר נעשה באדיבות 'בית גורדון' בדגניה א ובעזרתה של מנהלת הארכיון עמליה אילן. בנדיבותה היא גם העמידה לרשותנו כמה קטעי זיכרונות של אנשי דגניה על גורדון. אייל ברון צילם את כתב היד והקליד אותו במסירות רבה. שושי שפרבר ואמיר פלג הגיהו בקפדנות את הטקסט. רינה לפידוס הואילה להקדים מבוא לתרגום זה ובו ניתן לקוראים הרקע הנחוץ להבנתו. אנו גם מודים לאנשי ההוצאה, לשאול שרגאי מנהל הוצאת הספרים במכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות ולעורכת הלשון סמדר רוטמן, על מסירותם ועל מאמצייהם להכין את כתבי היד ולהתקינם כראוי.

כפי שצוין, בכרך זה כלולים ארבעה עשרה מאמרים ושלושה פרקי מקורות. אהוד לוז מגלה את הקרע והייאוש שעולים ממאמריו של ברדיצ'בסקי מסוף המאה הי"ט וראשית המאה הכ'. לפי לוז, זאת התוצאה של הקונפליקט בין שתי תפיסות דתיות מנוגדות, שתיהן בעלות

צידוק פנימי, אבל אין דרך ליישב ביניהן מבחינה עיונית ומעשית כאחת. מבחינה ספרותית הרשימה הנדונה במאמרו של לוז – 'לשאלת העבר' – היא כישלון: ברדיצ'בסקי לא הצליח לבטא בצורה חדה ורהוטה את מחשבותיו. בכל זאת יש לה חשיבות במתח המתגלה בקבלת היהדות ובדחייתה בעת ובעונה אחת. ברדיצ'בסקי שואף לאידאל חדש של קדושה, בעל צביון אישי, פנתאיסטי או מיסטי למחצה, שיהא תואם את רוח האדם המודרני וישמש תשתית לתרבות עברית-חילונית חדשה; אבל בד בבד הוא מודע לכך שאין סיכוי לאידאל כזה להתממש משום שהוא מנוגד כל כך לאופייה של החוויה הדתית הדומיננטית במסורת היהודית.

אבנר הולצמן מוצא אצל מ"י ברדיצ'בסקי דווקא כמיהה חזקה לגבולות ברורים, לסדר, לבהירות ולשיטתיות בחיים ובספרות, בניגוד לדימוי המקובל שלו כיוצר אקסטטי, מוחצן, דינויסי, אשר חווה את העולם באינטנסיביות ובסערה מרדנית. מאמרו של הולצמן חושף פרק לא ידוע בתולדות יצירתו של ברדיצ'בסקי – כתיבה סדירה בעיתון היומי 'הצפירה' במהלך שנת 1903. בטורו האישי נהג ברדיצ'בסקי להגיב על אירועים פוליטיים ותרבותיים במרחב הציבורי היהודי. בחינה של מאמריו הקצרים עשויה לערער כמה מן ההנחות שהשתגרו בשיח המקובל סביב עבודותיו. המאמרים מגלים דאגה עמוקה לגורל הקיום המסורתי היהודי במזרח אירופה, ואף מציינים פורטרט חד של יחסו של ברדיצ'בסקי אל הציונות. כאן נחשפת במפתיע תמיכתו הבלתי מעורערת בציונות המעשית כפתרון היחיד שראה לעם היהודי. הציונות המעשית הישירה שלו רחוקה למדי מפרוגרמות ציוניות אחרות, כמו הציונות המדינית של הרצל והציונות הרוחנית של אחד העם. כנספח למאמר מובא מבחר מרשימות אלה של ברדיצ'בסקי, שלא כונסו בספריו, והן רואות כאן אור כלשונן לראשונה מאז פרסומן ב'הצפירה'.

מאמרו של צבי צמרת, עוסק בזיקה למסורת היהודית בכלל וביחס ליום השבת בפרט, אצל מ"י ברדיצ'בסקי, י"ח ברנר וא"ד גורדון. השוואה בין עמדותיהם של שלושה מגלה כי הם ביטאו יחס דו-ערכי למסורת והתלבטו גם בעניין ההתייחסות הראויה לשבת. צמרת מסכם את המאמר בתיאור עיצוב יום השבת פיום בקרב ההתיישבות העובדת – במושבות וגם בערים, ומבחין בין הממשיכים 'בנוסח' ברנר וברדיצ'בסקי לבין הממשיכים 'בנוסח' גורדון.

גם מוטי זעירא עוסק במתח בין ישן וחדש, ומתמקד באהרון דוד גורדון, שהיה היחיד בין בני דורו שהותיר אחריו משנה הגותית כתובה עשירה. בהבנתו העמוקה את הקרע הרוחני-פסיכולוגי של הביוגרפיה הקולקטיבית של תקופתו, נטל גורדון על עצמו – במודע ושלא במודע – את תפקיד מעצב התרבות. הוא הבין את הצורך להפריד בין המציאות החדשה בארץ ישראל ובין הגולה, ועם זאת הבין כי יש לאמץ את המסורת היהודית במפגש המחודש עם ארץ ישראל. מאמרו של מוטי זעירא עוסק בפתרונות התרבותיים שהציע גורדון לסדר פסח, לערב שבת או להספדים על חברים – כביטוי לניסיונותיו לעצב את התרבות בארץ ישראל בתקופת העלייה השנייה בדרך שתגבר על הקשיים בלי לגרום לקרע עם העבר.

ועוד בעניין ההשפעה והעיצוב של רעיונות ותפיסות על הציונות של אנשי העלייה השנייה, מברר מאיר חזן את עמדותיהם של א"ד גורדון ושל י"ח ברנר, והפעם מבעד לאספקלריה של השימוש בכוח. הכוח, על היבטיו השונים, היה לנושא מרכזי במחשבה ובמעשה של תנועת העבודה משנות השלושים ואילך, בעת שהתבררה בהדרגה נחיצותו להגשמת יעדי הציונות. מוצאם הערכי והרעיוני של ההלכות ושל דפוסי הפעולה שהנחו את בכירי מפא"י בהקשר הביטחוני נעוץ בשנים 1904-1921. חזן בוחן את השיח בין ברנר וגורדון לבין מפלגת הפועל הצעיר, שטופחה בה ההסתייגות מן השימוש בכוח במעשה הציוני. המאמר מגלה שאף על פי שברנר וגורדון חשובים כמורים הרוחניים של תנועת העבודה, הרי בעתות משבר ומבחן לא היו השניים אורים ותומים לתלמידיהם הפועלים. דבר זה טרם זכה להבלטה במחקר ולסוגיה זו יש חשיבות להבנתה של תנועת העבודה בראשית ימיה.

מחקרו של אליעזר שביד עוסק אף הוא בהשפעה של גורדון וברנר על תנועת העבודה, ובמוקדו ההבדל בין 'תורות האדם' שבהן החזיקו השניים. ברנר נשען על רצון קיום דרוויניסטי, על העימות בין רצון החיים האירציונלי המפעם באדם, לבין תודעת הכיליון הקרב. גורדון לעומתו, נשען על חוויית החיים היצירתית והופכת ל'ציווי קטגורי' שמחולל תמורה קיומית. הקדמה, לפי גורדון, היא הכרחית הן מבחינת הטבע החווייתי של האדם והן מבחינת סיכויי הישרדותו. זהו הבדל מהותי, טוען שביד, בין שאיפה לקיום 'נורמלי' לבין ההכרה שרק עיצוב נורמות אחרות, מוסריות יותר, עשוי להציל את האנושות ואת עם ישראל מחורבנם. התוצאה פרדוקסלית לכאורה: השפעת הייאוש של ברנר על העלייה השנייה והעלייה השלישית גברה על השפעת הייאוש של גורדון, אף שגורדון הציע דרך שייסורי ההגשמה מקבלים בה משמעות אנושית נעלה, ואילו ברנר לא הציע אלא סיכוי דחוק לקיום אנושי ועום בעתיד.

בניתוחו של יצחק בן-מרדכי את הסיפור 'את קרבני' לברדיצ'בסקי, עומד המחבר על הקשר בין מודרניזם למסורת. בסיפור המאבק בין אלי הנהר לבין בני האדם, המודרניזם בא לידי ביטוי בכך שבד בבד עם הזמן המיתי יש גם זמן פיזי; במקביל למרחב המיתי יש גם מרחב מודרני. בסוף הסיפור הגיבור מתגלה כגיבור מודרני. האם הסיפור 'את קרבני' מרמז על שברדיצ'בסקי היה פסימי בנוגע לשינוי ברוח הזמן?

המתח בין המסורת לבין תרבות התקופה עולה גם מדיונו של יעקב גולומב בהשפעה של ניטשה על מ"י ברדיצ'בסקי ועל תלמידו - י"ח ברנר. אם 'נטשיאני אמת' הוא הוגה אשר מאיץ בקוראיו לגבור על כל חינוכם התרבותי ולהתקיים בחלל א-היסטורי, הרי אחד-העם לא יכול לאמץ סוג כזה של ניטשיאניזם. כמוהו גם ברדיצ'בסקי, שהיה קשור בעבודות למסורת היהודית. במאמר זה מברר גולומב כיצד נתפסו ושימשו ההשקפות הניטשיאניות בידיהם של שני הגיבורים של שחר התרבות העברית, וכיצד 'עוברת' ניטשה בידיהם.

מאמרה של חמוטל בריוסף עוסק במורה אחר של י"ח ברנר - הלל צייטלין, ובעקבות שהותירה השפעתו בכתביו של ברנר. צייטלין השתייך לחוג של חבורת סופרים ומשכילים בהומל. באותה תקופה התגורר שם גם י"ח ברנר. בריוסף בוחנת את רעיונותיו של צייטלין

מבוא

מול התרבות הגבוהה הרוסית בת אותו הזמן, ומסיקה שצייטלין היה אידאליסט מעל לכול. הוא קיווה שהציונות תביא לעם היהודי גאולה רוחנית, סמי-מיסטית, בהלוך הרוח של הנאו-אידאליסטים הרוסים אשר התנגדו למרקסיזם. אך צייטלין גם מתח ביקורת על הציונות הרוחנית ברוח אחד-העם וברדיצ'בסקי, אשר הזניחו את הסבל הממשי של היהודי הפרטי. את השפעת האידאליזם של צייטלין: כאבו את הסבל הפרטי, אמונתו באמתות הפסימיזם ומשיכתו למיסטיציזם, ברייז'וסף מוצאת בכתבי ברנר.

בעז ערפלי בחר לדון ולהשוות בין מיכה יוסף ברדיצ'בסקי לשאול טשרניחובסקי, שניהם בין מחוללי המהפכה היהודית-לאומית שלאחר ההשכלה, ואף מן הקיצוניים ביותר במאבקם נגד היהדות המסורתית. זה כמאה שנה נידונים ברדיצ'בסקי וטשרניחובסקי בביקורת העברית בנושא זה כאילו אחד הם, תוך התעלמות גמורה כמעט מן ההבדלים ביניהם. ערפלי מחליף את שני היוצרים מן ההפשטה המעמעמת את ייחודם באמצעות זימונם של שני יוצרים אלה לדיון במעמדו של המקרא במהפכה היהודית במעבר המאות. הדיון במקרא ביחס ליוצרים שדן בהם ערפלי אינו מקרי. את החומרים שמהם ביקשו לבנות את העתיד הם מצאו בתרבות המערב, אבל את דמותו של אותו עתיד הם (ורבים אחרים) ביקשו לעצב על פי דגם קרוב – חיי ישראל בעבר הרחוק, בתקופת המקרא.

מהעיסוק בתרבות החילונית-היהודית, מוליך מאמרו של שלום רצבי את הקורא לעיסוק בלאומיות ובוזיקה לארץ ישראל. רצבי מייחד את המאמר לשחזור מחשבתו הלאומית של א"ד גורדון, והשוואתה לזו של מרטין בובר. בובר העריך את כתבי גורדון כאחד משני הספרים העבריים החשובים ביותר, במסגרת משאל שנערך ב-1928 (הספר השני היה, לפי טעמו, ספרו של אחד-העם). לפי בובר, מסלול ההגשמה הציונית בכתביו של גורדון הוא: ארץ-עם-רוח (שלא כמו אחד-העם). על פי הגישה של בובר ושל גורדון, מטרת הציונות היא שיקום הזיקה של היחיד אל האומה ובאמצעותה אל הארץ. עם זאת, מאמרו של רצבי מלמד שבעוד בובר תפס את הלאומיות היהודית ואת הציונות כמושגים תאופוליטיים דתיים, הרי גורדון זיהה זאת כזיקה טבעית שבין עם לארצו.

ועוד בנוגע לשאלות לאומיות, גדעון כ"ץ מברר כיצד רעיונות והלכי רוח אי-רציונליסטיים כפי שהם מוצגים בכתביו של א"ד גורדון (הגם שאינם מקוריים), משפיעים על ניתוחו והגותו בשאלות לאומיות ותרבותיות יהודיות. מגמות אי-רציונליסטיות היו זרמים בולטים בתרבות האירופית ונקלטו אצל הוגים ציונים. הגות זו קלטה לתוכה בעניין מיוחד דגמים שונים של 'חיים' כפי שתיארו אותם אנשי מחשבה אירופים, מפני שבעזרתם גיבשה את תקוותיה לתחייה לאומית ולעיצובו של יהודי חדש. ברור היחס הפנימי במסכת המחשבה, ההבנה כיצד השקפות על החיים משמשות בסיס לגישות לתחייה הלאומית בהגותו של גורדון – הם מטרתו של מאמר זה.

פן נוסף, שלא נדון רבות עד כה, הוא נוכחותם של י"ח ברנר ושל א"ד גורדון כמתרגמים. שני מאמרים דנים בכרנר המתרגם: רינה לפידוס על תרגומו את 'בעל הבית והפועל' מאת

טולסטוי, ומאיה ערד על תרגומו ל'החטא וענשו' מאת דוסטויבסקי. לפידוס מצאה כי ברנר נוטה להעצים את שפת המקור. בעיקר את הפעלים – שם מוסיף ברנר פועל מופרז בעצמתו שאינו קיים במקור הרוסי. הסיפור הרוסי מקבל גוון אקטיבי ורגשי יותר בתרגומו העברי של ברנר, וגיבוריו נוטים להיות מילוליים יותר, מתוחים ועצבניים יותר. הטקסט מאבד את צורתו הלירית והדידקטית המקורית ונראה אנושי ודרמטי יותר, דומה יותר לטקסט של דוסטויבקי מאשר לטקסט של טולסטוי.

תרגומו של ברנר ל'החטא וענשו' של דוסטויבסקי הוא גולת הכותרת לעבודתו של ברנר ולתרגומים לעברית במאה העשרים. מאמרה של מאיה ערד מצביע דווקא על הדיוק בפרטים בתרגום של ברנר וגם על האופי היהודי העמוק שלו. זה מעלה פרדוקס מוכר: כיצד כה קרוב התרגום לרוח של המקור? ההסבר האירוני הוא שכביכול פגש רישול ברישול. יד המקרה היא שסגנונו המרושל של ברנר הולם במיוחד את סגנונו הפרוע של דוסטויבסקי. ערד מציעה כאן שסגנונו 'המרושל' של ברנר הוא אנלוגיה אפקטיבית ל'אי-הסדר' של דוסטויבסקי. ברור שלא כל בעל סגנון גרוע היה נעשה מתוקף כך גם למתרגם מוצלח של דוסטויבסקי! יש צורך בסגנון מסוים כדי לבטא את סגנונו של דוסטויבסקי. עניין זה נדון במאמר. הקורא מוזמן לבחון את טענותיה של ערד גם בעזרת הפרק הראשון של תרגומו של ברנר ל'החטא וענשו' מ-1923 המתפרסם בכרך זה.

תעודה נוספת יוצאת דופן הרואה אור כאן לראשונה היא תרגומו של א"ד גורדון את המאמר 'מה היא אמנות' מאת טולסטוי. כתב היד הוא צרור דפים קטנים וצפופים, שניכרים בהם הצניעות והדחוק האופייניים לימים ההם. דפים אלו נמצאים בכספת 'בית גורדון' בדגניה א, במקום ששמורים בו כל כתבי היד שלו. גורדון הקדים לתרגום זה הקדמה ארוכה שהתפרסמה בכתביו ('לברור ההבדל בין היהדות לנצרות').

איננו יודעים הרבה על מעשה התרגום. משהו מן האווירה שהייתה בחדרו ועל דימויו של האיש אפשר לחוש דרך העדויות על אורח חייו של האיש. מרים זינגר, חברת דגניה, מתארת את גורדון השקוע בכתובת מאמריו. דבריה לבטח גם מתאימים לגורדון העמל על תרגומו: 'לעיתים קרובות ובייחוד בלילות החורף הקרים, יקרה שבמסדרון המפריד בין חדר הבחורות שלנו ובין חדר הצעירים נדלקת בשעה השלישית אחרי חצות הלילה מנורת הנפט, ונשמעים צעדים של מגפיים כבדים. בשעה מוקדמת וקרה זו היה גורדון רגיל לקום ולכתוב. פעם פתחתי כמתגנבת את הדלת והצצתי אל המסדרון. מנורת הזכוכית האירה את השולחן המכוסה נייר-סופג ירוק. "בלוק" והרבה הרבה עלים כתובים עד תומם ועל גביהם כפוף גורדון בהשתקעות עמוקה, כשראשו נשען על יד ימינו הנתונה על השולחן... ככה כתב הוא את כל מאמריו'.

אבנר הולצמן, גדעון כ"ץ, שלום רצבי